

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2025. 12 (1)
қаңтар-наурыз

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті, (АҚШ)

Көксебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Қубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:

№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 49-65, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_49-65

CHANGES IN EDUCATION: THE DEVELOPMENT OF THE SCHOOL SYSTEM AND THE FIGHT AGAINST ILLITERACY IN SEMIPALATINSK IN THE 1920s

Atantayeva Bakhyt Zhumagazievna¹, Mukhametkaliyeva Karlyga Berikovna^{2*},
Abenova Gulnur Atymtaevna³

¹Semey University named after Shakarim
(20A, Glinki Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>. E-mail: batantaeva@mail.ru

²Semey University named after Shakarim
(20A, Glinki Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
PhD Doctoral Student of Semey University named after Shakarim
 <https://orcid.org/0009-0009-9934-8149>. E-mail: karlyga.m@mail.ru

*Corresponding author

³Semey University named after Shakarim
(20A, Glinki Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>. E-mail: b.gulnur@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Atantayeva B.Zh., Mukhametkaliyeva K.B., Abenova G.A., 2025

Abstract. *Introduction.* In the 1920s, the education system in the Semipalatinsk region underwent significant changes. The Soviet government implemented a series of measures aimed at establishing a new school network and reducing illiteracy among the population. The reforms of this period contributed to both structural and content-related modernization of the educational sphere, laying the foundation for further development. This article examines the key challenges faced by the Soviet authorities in the first decades, including the shortage of qualified personnel, lack of educational materials, material and technical difficulties, and resistance from conservative forces. *The purpose and objective of the study.* The study's objective is to analyze the development of the education system in the Semipalatinsk region during the 1920s, including the process of school establishment and the implementation of literacy eradication initiatives. Based on archival documents and statistical data, the study examines the dynamics of changes in the number of primary schools and literacy centers and the number of students. Additionally, it explores the key factors that contributed to the development of higher-level schools and assesses their impact on the regional education system. *Results.* The article identifies the factors contributing to the low literacy rate, especially among women, and analyzes the government's policies and actions aimed at eradicating illiteracy. Furthermore, it demonstrates the progress made in eradicating illiteracy among the adult population and notes the positive state of Kazakh schools in the region. The findings of the study will

provide a more detailed understanding of the processes occurring in the field of education in the early 1920s and their impact on the development of the education system in the Semipalatinsk region. *Conclusion.* The educational reforms of the 1920s not only led to an increase in the number of educational institutions in the region but also expanded access to education for the population. The establishment of national schools and the training of teaching staff laid the foundation for a new educational system. At the same time, literacy eradication initiatives enhanced the social role of education and contributed to a shift in public consciousness. These processes created the prerequisites for the formation of a universal education system in the future.

Keywords: Semipalatinsk region, education system, schooling, eradication of illiteracy, literacy eradication centers, advanced schools, Soviet rule

For citation: Atantayeva B.Zh., Mukhametkalieva K.B., Abenova G.A. Changes in education: the development of the school system and the fight against illiteracy in Semipalatinsk in the 1920s // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 49–65. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_49-65

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР: 1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ СЕМЕЙ ӨңІРІНДЕГІ МЕКТЕП ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ МЕН САУАТСЫЗДЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС

Атантаева Бакыт Жумагазиевна¹, Мухаметкалиева Карлыга Бериковна^{2*},
Абендова Гульнур Атымтаевна³

¹Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>. E-mail: batantaeva@mail.ru

²Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің PhD докторанты
 <https://orcid.org/0009-0009-9934-8149>. E-mail: karlyga.m@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
 <https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>. E-mail: b.gulnur@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абендова Г.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1920 жылдары Семей өңірінде білім беру жүйесінде елеулі өзгерістер орын алды. Совет билігі жаңа мектеп жүйесін қалыптастыруға және халықтың сауатсыздық деңгейін төмендетуге бағытталған ауқымды шараларды жүзеге асырды. Осы кезеңдегі реформалар білім беру саласының құрылымдық және мазмұндық жаңаруына ықпал етіп, оқу-ағарту ісінің жаңа бағытта дамуына негіз қалады. Зерттеу барысында советтік биліктің алғашқы онжылдығында кездескен басты қиындықтар мен кедергілер: білікті кадрлардың жетіспеушілігі, оқу құралдары мен оқулықтардың тапшылығы, материалдық-техникалық қиындықтар және консервативті күштердің қарсылығы туралы мәліметтер беріледі. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – 1920 жылдары Семей өңіріндегі білім беру жүйесінің дамуын, мектептердің құрылуы мен сауатсыздықты жою шараларының үрдістерін қарастыру. Бұл тұрғыда архивтік құжаттар мен статистикалық мәліметтер негізінде І-ші басқыштағы мектептер мен сауатсыздықты жою пункттерінің санының өзгеру динамикасын және ондағы оқушылар санын анықтау көзделді. Сонымен қатар, жоғары типтегі мектептердің жүзеге

асырылуына ықпал еткен негізгі факторларды талдап, олардың өңірдің білім беру жүйесіне қосқан үлесін бағалау қарастырылады. *Нәтижелер.* Мақалада халықтың, әсіресе әйелдердің сауатсыздығының себептері айқындалып, биліктің сауатсыздықты жоюға бағытталған іс-шаралары мен саясатына талдау жасалды. Сондай-ақ, ересек тұрғындар арасындағы сауатсыздықты жоюдағы жетістіктер көрсетіліп, аймақтағы қазақ мектептерінің оң нәтижелері атап өтіледі. Зерттеу нәтижелері 1920 жылдардың басында білім беру саласында болған үрдістерді және олардың Семей өңірінің білім беру жүйесінің дамуына әсерін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. *Қорытынды.* 1920-жылдары жүргізілген білім беру реформалары аймақта оқу орындарының санын арттырып қана қоймай, халықтың білім алуға қол жетімділігін кеңейтті. Ұлттық мектептердің ашылуы мен педагогикалық кадрларды даярлау ісі жаңа білім беру жүйесінің іргетасын қалады. Сонымен бірге, сауатсыздықты жоюға бағытталған шаралар білімнің әлеуметтік рөлін күшейтіп, қоғамдық сананың өзгеруіне ықпал етті. Бұл үдерістер болашақтағы жалпыға бірдей білім беру жүйесінің қалыптасуына алғышарт жасады.

Түйін сөздер: Семей өңірі, білім беру жүйесі, мектеп ісі, сауатсыздықты жою, сауатсыздықты жою пункттері, жоғары типтегі мектептер, совет үкіметі

Дәйексөз үшін: Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А. Білім берудегі өзгерістер: 1920 жылдардағы Семей өңіріндегі мектеп жүйесінің дамуы мен сауатсыздыққа қарсы күрес // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 49–65 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_49-65

ПЕРЕМЕНЫ В ОБРАЗОВАНИИ: РАЗВИТИЕ ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЫ И БОРЬБА С НЕГРАМОТНОСТЬЮ В СЕМИПАЛАТИНСКЕ В 1920 ГОДЫ

Атантаева Бакыт Жумагазиевна¹, Мухаметкалиева Карлыга Бериковна^{2},
Абенова Гульнур Атымтаевна³*

¹Университет имени Шакарима города Семей
(д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>. E-mail: batantaeva@mail.ru

²Университет имени Шакарима города Семей
(д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)
Докторант PhD Университета имени Шакарима города Семей
 <https://orcid.org/0009-0009-9934-8149>. E-mail: karlyga.m@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Университет имени Шакарима города Семей
(д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, старший преподаватель
 <https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>. E-mail: b.gulnur@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В 1920-е годы система образования в Семипалатинском регионе претерпела значительные изменения. Советская власть реализовала комплекс мер, направленных на формирование новой школьной сети и сокращение уровня неграмотности среди населения. Реформы рассматриваемого периода способствовали как структурному, так и содержательному обновлению образовательной сферы, заложив основу для дальнейшего развития просвещения. В статье рассматриваются ключевые проблемы, с которыми столкнулась советская власть в первые десятилетия: нехватка квалифицированных кадров,

дефицит учебных материалов, материально-технические сложности, а также противодействие со стороны консервативных сил. *Цель и задачи исследования* – изучение развития системы образования в Семипалатинском регионе в 1920-е годы, включая процесс создания школ и проведения мероприятий по ликвидации неграмотности. В рамках исследования на основе архивных документов и статистических данных анализируется динамика изменения числа школ I ступени и пунктов ликвидации неграмотности, а также численность обучающихся. Кроме того, изучаются ключевые факторы, способствовавшие развитию школ более высокого типа, и оценивается их вклад в региональную систему образования. *Результаты.* В статье определены факторы малограмотности населения, особенно женской его половины, приводится анализ мероприятий и политики власти, направленные на ликвидацию безграмотности. Кроме того, показан прогресс искоренения неграмотности среди взрослого населения, отмечается положительное состояние казахских школ в регионе. Результаты исследования позволяют более детально изучить процессы, происходившие в сфере образования в начале 1920 годов, и их влияние на развития системы образования в Семипалатинском регионе. *Вывод.* Реформы в образовании 1920-х годов не только способствовали увеличению количества учебных заведений в регионе, но и расширили доступ населения к образованию. Открытие национальных школ и подготовка педагогических кадров заложили фундамент новой образовательной системы. В то же время мероприятия по ликвидации неграмотности усилили социальную роль образования и способствовали изменению общественного сознания. Эти процессы создали предпосылки для формирования системы всеобщего образования в будущем.

Ключевые слова: Семипалатинский регион, система образования, школьное дело, ликвидация неграмотности, пункты ликвидаций, школы повышенного типа, советская власть
Для цитирования: Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А. Перемены в образовании: развитие школьной системы и борьба с неграмотностью в Семипалатинске в 1920 годы // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 49–65. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_49-65

Кіріспе

1920-жылдардағы Қазақстанның білім беру жүйесі ел тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Бұл кезең әлеуметтік-саяси өзгерістердің күрделілігімен ғана емес, мәдени және прогрессивті жаңғыруға деген ұмтылысымен де ерекшеленеді. Октябрь революциясынан кейінгі қиыншылықтар Совет үкіметін қоғамның әртүрлі салаларында, оның ішінде білім беру саласында да ауқымды реформаларды іске асыруға итермеледі. Реформалардың басты мақсаты – сауатсыздықты жою, жаңа білім беру жүйесін құру және социалистік идеяны қоғамға енгізу болып көзделді.

Жаңа үкімет елдегі өз ықпалын нығайту үшін халыққа патшалық империализмнің жалғасы емес, керісінше, совет азаматтарының мүддесін көздейтін жаңа әрі бейтарап үкімет екенін көрсету маңызды болды. Шетелдік зерттеуші Д. Тоимбек пікірінше, институционализация үрдісі жедел индустриаландыру, урбанизация және «өркениетті» совет азаматының бейнесін қалыптастырумен қатар жүрсе де, көшпелі халықтың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері назарға алынбағанын атап өтеді (Тоимбек, 2024: 21).

Елдегі өзгерістер барысында тарихи және мәдени мұраға бай Семей өңірі де назардан тыс қалған жоқ. Бұл аймақтағы білім беру жаңа мәнге ие бола бастады. Семей облысы республиканың негізгі өнеркәсіптік орталықтарының бірі болғандықтан, жаңа билік ауыл тұрғындарының, әсіресе, өңірдегі өнеркәсіптік кәсіпорындарда еңбек еткендердің сауаттылығын арттыруға ерекше көңіл бөлді. Осыған байланысты халық саны қарқынды өсіп жатқан Семей облысында мектептер желісін құру және дамыту басты міндеттердің біріне айналды. Әртүрлі әлеуметтік топтардың, оның ішінде шаруалар мен жұмысшылардың балалары, сондай-ақ ұлттық азшылық өкілдері үшін білім алу мүмкіндіктерін беру басты басымдықтардың бірі болды. Реформаның маңызды бөлігі ретінде қазақ тілін білім беру

жүйесіне енгізу қарастырылып, бұл ұлттық мәдениет пен сана-сезімнің сақталуы мен дамуына шешуші ықпал етті.

Осы тұрғыдан алғанда, 1920 жылдардағы білім беру саласының дамуын жан-жақты зерттеу қажеттілігі туындайды. Әсіресе, Семей аймағының білім беру жүйесін талдау бұл үдерістің ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді, себебі оның өзектілігі бірнеше маңызды факторлармен айқындалады. Біріншіден, Семей өңірі қазақ даласындағы ағартушылық қозғалыстың орталығы ретінде танылған, сондықтан білім беру саласындағы өзгерістердің аймақтағы әлеуметтік құрылымға қалай ықпал еткені маңызды. Екіншіден, советтік биліктің мектеп жүйесін қайта құруға бағытталған саясаты жергілікті халықтың білім алу мүмкіндіктерін арттырғанымен, оның іске асырылуында көптеген кедергілер болды. Оқу орындарының жетіспеушілігі, кадр тапшылығы және материалдық базаның әлсіздігі сынды мәселелер білім беру реформаларының толыққанды іске асуына кедергі келтірді. Үшіншіден, 1920 жылдардағы білім беру реформалары тек білім алудың ұйымдастырушылық құрылымын өзгертіп қана қоймай, сонымен бірге жаңа идеологиялық мазмұнмен толықты. Осы кезеңде мектептер тек сауат ашу орындары ғана емес, советтік биліктің идеологиялық құралына айналды. Сондықтан Семей өңіріндегі білім беру жүйесін зерттеу арқылы жаңа биліктің білім саласын қандай тәсілдермен реформалағанын, дәстүрлі оқу жүйесінің қандай өзгерістерге ұшырағанын және осы үдерістің жергілікті халықтың мәдени өміріне ықпалын анықтау маңызды. Бұл өз кезегінде, Семей өңіріндегі білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуын зерттеу Қазақстандағы ағарту ісінің жалпы тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Советтік модернизация үдерісінің ұлттық білім беру жүйесіне ықпалы мен оның ұзақ мерзімді салдарын талдау тарихи тәжірибені бағамдап, өткен реформалардың тиімділігі мен кемшіліктерін айқындауға жол ашады. Сонымен қатар, зерттеу қарастырылып отырған кезеңдегі білім саясатының әлеуметтік және мәдени өмірге ықпалын анықтап, қазіргі заманғы білім беру жүйесін жетілдіруге қажетті тарихи сабақтарды алуға септігін тигізетіндігі анық.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеудің маңызды дереккөздерінің бірі – архивтік құжаттар. Олар қарастырылып отырған тақырыптың маңыздылығын айқындап, кешенді сараптамалық талдау жүргізуге негіз болды. Құжаттардың басым бөлігі Абай облысының мемлекеттік архивінің (бұдан әрі – АОМА) 415-қорында, яғни Семей губерниялық халық ағарту бөлімінің материалдары жинақталған қорда сақталған және осы зерттеуде кеңінен пайдаланылды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (одан әрі – ОМА ҚР) 81 қоры – Қазақ КСР Халық комиссариатының және Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінің (одан әрі – ПА ҚР) 141 қоры – РКП (б) партиясының жаңа қазақ өлкелік комитетінің құжаттары маңызды мәліметтер ұсынды. Архив құжаттары 1920 жылдардағы білім беру саласын ұйымдастыру мен дамыту мәселелерін қамтитын шешімдер, қызметтік хаттар, мектеп әкімшілігінің есептері және түрлі тарихи ақпараттарды қамтиды. Бұл құжаттар білім беру шараларының нәтижелерін, олардың өткізілу мерзімдерін, сондай-ақ бұл шараларды жүзеге асырылуына кедергі келтіретін объективті және субъективті факторларды бағалауға мүмкіндік берді.

Мақалада статистикалық есептер, анықтамалықтар, республикалық және жергілікті білім беру органдарының жылнамалары, оның ішінде 1920 және 1926 жылғы Совет Одағындағы халық санағының нәтижелері пайдаланылды. Бұл деректер әлеуметтік-демографиялық құрам мен білім деңгейі туралы ақпарат ұсынды. Берілген дереккөздерді пайдалану өңірдегі халықтың сауаттылық эволюциясын бақылауға мүмкіндік беріп, оның қоғамның мәдени дамуына әсерін бағалауға жол ашты, білім мен әлеуметтік-экономикалық үдерістер арасындағы байланыстарды көрсетуге мүмкіндік берді. Мұндай көпқырлы талдау тарихи үрдістер мен олардың Семей облысының білім беру жүйесін қалыптастыруға тигізген ықпалын тереңірек түсінуге септігін тигізеді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін ғылыми объективтілік пен ғылыми талдаудың кешенді қағидаттары құрайды. Жалпы ғылыми әдістермен (талдау және синтез) қатар арнайы тарихи

әдістер (тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, салыстырмалы-тарихи) және статистикалық әдіс қолданылып, зерттеу нысанының объективті заңдылықтары мен сандық сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік берді. Ғылыми объективтілік қағидаты өңірдегі білім беру тарихын шынайы анықтауға, үкіметтің сауатсыздықты жою мәселесі бойынша саясатын әзірлеуі мен жүзеге асыруының әлеуметтік-экономикалық және саяси себептерін ашуға бағытталды. Тарихи-генетикалық әдіс мектептік білім беру жүйесіндегі құрылымдық өзгерістердің тиімділігін анықтауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде советтік мектептің негізгі түрі қалыптасты. Тарихи-типологиялық әдіс Совет үкіметінің оқу-ағарту ісіне бағытталған шараларын, олардың іске асырылу формалары мен әдістерін жүйелеу, сондай-ақ халық арасындағы сауатсыздықтың негізгі себептерін анықтау үшін қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс зерттеліп отырған кезеңдегі Совет үкіметінің білім беру саясатының эволюциясын талдауға мүмкіндік берді. Статистикалық әдіс жүргізілген саясаттың тиімділік дәрежесін айқындауға, қойылған мақсаттар мен нақты қол жеткізілген нәтижелердің арақатынасын сандық деректер негізінде анықтауға септігін тигізді. Мәселе тарихи дамудың объективті заңдылықтары, өткен тәжірибенің сабақтары және нақты тарихи қажеттіліктер тұрғысынан қарастырылды. Осылайша, зерттеуде қолданылған әдістер аймақтағы білім беру жүйесінің қалыптасу үдерісін жан-жақты қарастырып, оның негізгі даму бағыттарын талдауға және объективті бағалауға мүмкіндік берді.

Талқылау

XX ғасырдың бірінші жартысындағы халықтық білім беру мәселесі әлі күнге дейін өз мәнін жоғалтпай, зерттеушілердің қызығушылығын тудыра отырып, өзекті болып қалуда. Совет дәуірінде қарастырылып отырған тақырып ғылыми зерттеулердің негізгі бағыттарының бірі болды, ал қазіргі таңда зерттеушілер осы мәселені белсенді түрде зерттеп, жаңа аспектілерін ашып, білім беру жүйесінің даму үрдістерін жаңа көзқараспен қарастырып келеді.

Советтік кезеңдегі зерттеулерде, мысалы, А.И. Сембаевтың «Очерки по истории казахстанской советской школы» (Сембаев, 1962) және Ш.К. Биткенбаеваның «Реализация ленинского декрета о ликвидации неграмотности в Казахстане (1917–1940 гг.)» (Биткенбаева, 1982) еңбектерінде идеологияландырылған көзқарас айқын байқалады. Бұл көзқарас халықтық білім беру жүйесінің жетістіктерін революциялық өзгерістер мен совет моделі арқылы көрсетуді басты назарға алады, бұл өз кезегінде білім беру реформалары мен олардың салдарын объективті бағалауға шектеулер қояды.

Қазіргі зерттеу жұмыстарында 1920 жылғы халықтық білім беру мәселелері әртүрлі көзқарастар мен аналитикалық әдістермен зерттеледі. Бірқатар авторлар реформалардың оң аспектілеріне, мысалы, сауатсыздықты жоюға, қолжетімді білім беру жүйесін қалыптастыруға және білім алу теңдігін қамтамасыз етуге ерекше көңіл бөледі. Ал өзге зерттеушілер реформалар барысында пайда болған проблемаларға, мәселен, кадр жетіспеушілігіне, идеологиялық сананың басымдылығына және ресурстардың тапшылығына сыни көзқарас танытады.

Мысалы, О.Х. Мұхатова өз еңбегінде «Қазақстандағы 1920 жылдардағы оқу-ағарту» (Мұхатова, 2021) советтік білім беру жүйесінің алғашқы онжылдығындағы жетістіктерімен қатар, оның кемшіліктерін де қарастырады. Автор халықтық білім беруді қайта ұйымдастыруға қатысты маңызды құжаттарды зерттей отырып, Халық ағарту комиссариатының білім беру парадигмасын қалыптастыру мен дамытуға байланысты қаулыларының мәні мен мазмұнын ашады. Бұл құжаттар республикадағы жаңа білім беру жүйесінің негізін қалауға ықпал етті.

А.М. Әбікей, А.Т. Қайыпбаева және Р.Р. Оспанова ұсынған «Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқанының жүзеге асырылуы» (Әбікей және т.б., 2022) атты ұжымдық мақаласында авторлар большевиктік тәртіптің енгізілуімен бірге сауатсыздықты жоюдың кезең-кезеңімен жүзеге асырылуын талдайды. Бұл талдауда науқанның ағартушылық және идеологиялық аспектілерін салыстыра отырып, олардың өзара байланысы мен жаңа мәдени тәжірибелердің қалыптасуына тигізген әсері айқындалады.

«Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы қоғамдық негізде ағартушылық қызмет атқарған ұйымдардың тарихы» (Ұйымдардың тарихы, 2023) атты ұжымдық монографияда 1920 жылдары Қазақстанда құрылған «Талап», «Сауатсыздықты жою» қоғамдық ұйымдардың тарихы мен Совет үкіметінің құрылу кезеңіндегі қазақ интеллигенциясының қоғамдық ұйымдардағы қызметі талданады. Бұл еңбекте авторлар бұрынғы патшалық және совет кезеңдеріндегі Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың жарғыларының құрылымдық ұқсастығына, мақсаттары мен міндеттеріне назарларын аударады. Сонымен қатар, олар қазақ интеллигенциясының қазақ еліне білім беру, ғылым және мәдениетіне қосқан өлшеусіз ағартушылық қызметінің жаңа қырларын ашуға тырысады.

Бұл авторлардың зерттеулері негізінен ұлттық деңгейде жүргізіліп, 1920 жылғы білім беру жүйесінің жалпы бағыттары мен нәтижелері анықталды. Дегенмен, мұндай тәсіл көбінесе өңірлік тәжірибенің әртүрлілігін және әрбір өңірдің кездестірген арнайы қиындықтарын назардан тыс қалдырады. Сондықтан, тереңірек түсінік алу мен объективті талдау үшін өңірлік аспектіде ғалымдардың ғылыми зерттеулерін қарастыру қажет. Мысалы, Шығыс Қазақстан тарихын зерттеуде елеулі үлес қосқан К.Ш. Керейбаевтың «Культурная жизнь Восточного Казахстана в 20-е годы» (Керейбаев, 1989) және А.К. Богенбаеваның «История развития народного образования в Восточном Казахстане в 20–30-е гг. XX века» (Богенбаева, 2003) атты еңбектерін атауға болады. Авторлар 1920-жылдардағы білім беру реформаларының амбициозды әрі іске асыруда күрделі болғанын мойындайды. Дегенмен, олардың реформалардың жетістіктері мен сәтсіздіктерін бағалау тәсілдері айтарлықтай айырмашылық көрсетеді, бұл тарихи кезеңнің көпқырлылығы мен күрделілігін білдіреді. Бұл көзқарастарды талқылау қазіргі зерттеушілерге советтік білім беру жүйесінің жетістіктері мен кемшіліктерін тереңірек түсінуге көмектесіп, қарастырылып отырған кезеңнің объективті көрінісін ұсынады.

Шетелдік зерттеулер бойынша, біздің тақырыпқа қатысты арнайы еңбектер анықталған жоқ. Дегенмен, біз үшін маңызды болып табылатын зерттеу – D.Toimbek-тің «Fighting Illiteracy and Political Enlightenment: Soviet Educational Policies in the 1920s» (Toimbek, 2024) атты жұмысы. Бұл еңбек советтік Қазақстандағы білім беру саласындағы трансформациялық үрдістерді түсінуге зор үлес қосады. D.Toimbek 1920 жылдары Совет үкіметінің білім беру саясатын сауатсыздықпен күресу және халықты саяси тұрғыдан ағарту мақсатында қалай пайдаланғанын талдайды. Зерттеуде советтік білім беру саясатының тап болған түрлі кедергілері қарастырылады, мәселен, Орталық Азия аймақтарының өзіндік мәдени ерекшеліктері сынды сыртқы факторларыда қамтылған. Бұл аспектілер сауатсыздықты жою үрдісінің күрделі әрі көпқырлы болғанын түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақстандағы білім беру тарихы шетелдік зерттеушілер тарапынан арнайы зерттелмегенімен, советтік білім беру жүйесі КСРО мәдениетінің тарихы аясында қарастырылады. Батыс және американдық ғылыми әдебиетте советтік білім беру жүйесінің ерекшеліктері мен кемшіліктері параллельді түрде талданады. Мысалы, педагогика саласындағы американдық ғалым Дж.С. Каунтс (Каунтс, 1957) Совет Одағына қарсы сынымен танымал. Оның «Советское просвещение бросает вызов» атты кітабында Совет Одағының сауатсыздықты жоюдағы табыстары көрсетілгенімен, 1940-жылдардың басында мәселенің толық шешілгеніне күмән келтірілген.

Осылайша, жоғарыда аталған зерттеулердің нәтижелері мен қорытындылары қарастырылып отырған кезеңдегі халықтық білім беру жүйесінің дамуындағы күрделі және өзара қайшылықты үрдістердің тарихи көрінісін қайта қалпына келтіруге ықпал етеді. Бұл мәліметтер Семей өңірі мысалында зерттеу жұмысының барысында пайдаланылатын болады.

Зерттеу нәтижелері

Архивтік құжаттар мен деректердің талдауы совет билігінің Семей өңірінде сауатсыздықты жою жұмыстары екі негізгі бағытта жүзеге асырылғанын көрсетеді. Біріншіден, мектеп жасындағы балалар үшін жалпы білім беретін мектептердің желісін кеңейту және оқу үрдісіне көбірек балаларды тарту арқылы жүзеге асырылса, екіншіден, ересек тұрғындар арасында оқу мен жазу, есептеу негіздері үйретіліп, бастапқы дағдыларды

менгеруге арналған сауат ашу мектептері мен сауатсыздықты жою пункттерін ашу арқылы, сауаттылық деңгейін арттыру көзделді.

Жаңа билік жаңа ұрпақты білімді азаматтар ретінде қалыптастыруды мақсат етті. Патшалық дәуіріндегі білім беру мекемелері, «Құдай заңына» негізделген, большевиктердің білім беру жүйесіне қойған талаптарына сәйкес келмеді. Большевиктердің көзқарасы бойынша, мектеп-медреселер тек діни білім беру мекемелері ретінде қарастырылды (Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі, 2022: 68). Осыған орай, совет билігінің алғашқы жылдарындағы саясат ескі білім беру мекемелерін түбегейлі өзгерту бағытында болды. Медреселер, діни мектептер және орыс-қазақ мектептері совет білім беру жүйесіне белсенді түрде қайта құрылды. 1918 жылғы 20 қаңтарда қабылданған ХКК декреті діни ықпалды оқу үрдісінен алыстатты.

Дегенмен, совет билігінің декреті мұсылман діни қызметкерлері мен діни мектептер мұғалімдері тарапынан елеулі қарсылыққа ұшырады, себебі білім беру негізінен діни заңдарға сәйкес жүргізілді. Совет мектептеріне қарсы наразылық қарапайым шаруалардан да, ауқатты кулактардан да келіп түсті. Бұл топтар мектептерді жабу, мұғалімдерді қудалау, белсенділерге қауіп-қатер төндіру, тіпті кісі өлтіруге белсенді түрде қатысты. Мысалы, Семей облысының Архат ауылында мұғалім Саулық Кемелбайұлы мен оның әйелі Күлекен жұқа киізге оралып, мектеппен бірге өртелді. Сол аймақта 1918 жылы совет мұғалімі Рамазан Әбішев басы кесіліп өлтірілді (Әбікей және т.б., 2022: 172).

1918–1919 оқу жылына қарай Қазақстанның үлкен бөлігін азаматтық соғыс қамтып, ақ гвардияшылардың бақылауындағы аумақтардағы мектептердің қиратылуына әкелді. Семей губерниясындағы білім беру жүйесінің ақ гвардияшылардан босатылғаннан кейінгі жағдайын бағалай отырып, Қазақстанның Халық ағарту комиссариатының өкілі өз баяндамасында: «Семей губерниясындағы халықтық білім беру жағдайы өте ауыр болды, әсіресе қазақ халқы арасында», - деп атап өтті. Бұның себебі, ең алдымен, Колчактың кезінде мектеп құрал-жабдықтарының қалдықтарының айтарлықтай бүлінгенімен байланысты деп көрсетті (Сембаев, 1962: 44).

1920-жылдардың басында аймақта мектеп білімін терең реформалау үрдісі аяқталды. Совет үкіметінің мектеп құрылысындағы басты мақсаты кең көлемде, қолжетімді, тегін және дінсіз еңбек мектебін құру көзделді. Бұл қағидалар 1918 жылы қабылданған «РСФКР-дың біртұтас еңбек мектебі туралы ереже» және «Біртұтас мектептің негізгі принциптері туралы декларация» заңдық актілерінде бекітілді. Осы құжаттарға сәйкес, бұрынғы білім беру жүйесі жойылып, жаңа мектеп үшін: I деңгей – 5 жылдық оқу (8–13 жас аралығындағы балалар үшін), II деңгей – 4 жылдық оқу (13–17 жас) деңгейлер белгіленді. I және II деңгейлерде оқу барлық мектеп жасындағы балалар үшін міндетті болып бекітілді (Развитие народ. образования, 2016: 14).

Егер, 1918–1921 жылдар аралығында губернияларда революцияға дейінгі мектептерді жою мен советтік білім беру жүйесін құру жолдарын іздеу үрдісі орны алса, онда 1921–1924 жылдар аралығы білім беру мекемелерінің құрылымын тұрақтандыру мен нығайту, сондай-ақ ең тиімді білім беру ұйымының түрін анықтау кезеңі болды. Жалпы ел көлемінде және Семей облысында саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың өзгеруі мектептік білім беру жүйесінде құрылымдық өзгерістерге әкелді, соның нәтижесінде жетіжылдық мектеп советтік мектептердің негізгі түрі ретінде бекітілді.

Совет үкіметі елдегі ресурстардың жалпы тапшылығын және халық шаруашылығын қалпына келтіру үшін барлық күш-жігерді жұмылдыру қажеттілігін ескере отырып, халыққа білім беру жұмысының ауқымын едәуір қысқартуға мәжбүр болды. 1922 жылғы 31 тамыздағы қаулы қабылданғаннан кейін, орталықтандырылған басқару және мәдени-ағарту мекемелерін қамтамасыз ету жүйесі жойылып, өңірдегі мектептік білім беру дамуы баяулады, нәтижесінде мектептер саны азайды. Қырғыз (қазақ) РКП(б) обкомының пленум материалдарына сәйкес, мектеп жүйесін қысқарту үрдісі 1922 жылы ең жоғары шиеленіске жеткен. Мысалы, Семей өңірінде 536 орыс мектептерінің 83-і жабылып, 453-і қалған, ал 507 қазақ және татар мектептерінің 40-ы жабылып, 467-сі қалған. Осылайша, статистика орыс мектептерінің саны

қазақ және татар мектептерінен екі есе көп жабылғанын көрсетеді. Қалған 920 мектеп Губерниялық халыққа білім беру бөлімі тарапынан Семей облысындағы халықтың білім қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ең төменгі қажеттілік деп танылып, оларды одан әрі қысқарту қабылданбайтын болып шешілді (ҚР ОМА. Қ. 81., Т. 1., Іс. 335., П. 129).

Қысқартылған мектептерде жабдық жетіспеушілігі және жеткіліксіз қамтамасыз ету тапшылығы байқалды. Семей губерниялық басқармасының есептерінде «қазақ мектептері қажетті жиһаздармен жабдықталмаған, көбінесе ең қарапайым үстелдер мен орындықтар да болмаған. Кейбір оқу орындарында оқушылар еденде отыруға мәжбүр болды. Орыс мектептерінде де жиһаздардың айтарлықтай тозғаны және жөндеу мен ауыстыруды талап ететіні байқалады. Сонымен қатар, тақталар, шкафтар және басқа да қажетті заттар жетіспеді» деп көрсетілген (Сембаев, 1962: 78). Бұл деректер мектеп ғимараттары мен олардың жиһазбен қамтамасыз ету мәселесінде қазақ және орыс мектептерінің өте қиын жағдайда болғанын көрсетеді.

Аймақтағы бірқатар мектептерде отын мен жарықтандырудың тапшылығы айқын байқалды, өйткені жылу үшін бөлінген қаржы неғұрлым аз, не болмаса жергілікті органдар тарапынан мүлде бөлінбеді. Мектептерді отынмен қамтамасыз етуге негізінен жергілікті тұрғындар көмек көрсетті. Павлодар уезінің ағарту мекемелерін тексеруші инспектор Қыдырбаевтың есебінде кейбір мектептерде жылу халық тарапынан дұрыс қамтамасыз етілмегені және бұл оқыту бөлмелерінің шектен тыс ылғалдылыққа әкеліп соқтырғаны туралы айтылады (ҚР ОМА. Қ. 81., Т. 1., Іс. 997., П. 142.). Осы тұста, татар және қазақ ата-аналарының оқу орындарын отынмен қамтамасыз етуге көбірек белсенділік танытқандықтан ұлттық мектептерде отынмен қамтамасыз ету жағдайы айтарлықтай жақсы болды. (ҚР ОМА. Қ. 81., Т. 1., Іс. 335., П. 17қ).

Анықталған кемшіліктерді жою мақсатында біріншіден, мектептердің материалдық қамтамасыз етілуін жақсарту жоспарланды. Бұл міндет кәсіптік одақ және басқа қоғамдық ұйымдарға жүктелді. Бұл құрылымдар мектептерді жөндеу, жарықтандыру, отын жеткізу және басқа қажетті ресурстармен қамтамасыз етуге тиіс болды. Мысалы, Снегировка ауылындағы мектептің қаржыландыруы жергілікті ресурстар есебінен жүзеге асырылды: мұғалімдердің жалақысы, отын шығындары, оқулықтар сатып алу және мектеп ғимараттарын жөндеу жергілікті кооперативтердің қаражаты есебінен төленді. Кейбір ауыл мектептерінің қамтамасыз етілуі толықтай қоғамдық қаражатпен жүзеге асты. Нәтижесінде, еңбекшілердің келісімімен Өскеменде – 23 мектеп, Бұқтырмада – 30 және Семейде – 33 жаңа мектептер салынды (Биткенбаева, 1982: 31–49). Сонымен қатар, ауыл мектептеріне жергілікті халық та айтарлықтай көмек көрсетті. Мысалы, Прохладный ауылында тұрғындар мектепті өз қаражатымен ұстауға келісіп, тек мұғалімнің жалақысын төлеуді сұрады (ҚР ОМА. Қ. 81., Т. 1., Іс. 997., П. 57).

Екіншіден, бастауыш мектептер үшін оқу құралдарын шығару үрдісін жеделдету қажеттілігі туындады. 1920-жылдары республикада орын алған баспа дағдарысы және оқу құралдарының жеткізілуіндегі кідірістер мектептерді қажетті әдебиеттермен қамтамасыз ету үрдісін баяулатты. Егер орыс мектептері оқу құралдарымен орташа есеппен 50% қамтамасыз етілген болса, қазақ мектептері ана тіліндегі оқу әдебиеттерінің тапшылығы салдарынан 10%-дан кем қамтамасыз етілді (АОМА. Қ. 415., Т. 1., Іс. 12., П. 2). Ахмет Байтұрсыновтың екі жыл бойы қазақ Халық комиссариатын басқаруы Семей өңірінде білім беру мен ағарту қызметінің жағдайын жақсартуға ықпал етті. Оның күш-жігерінің арқасында Мәскеуден Семейге үлкен көлемде оқу құралдары мен мектеп әдебиеттері, оның ішінде дәптерлер, шамамен 30 мың қарындаш және кеңсе құралдары жеткізілді (Мухаметкалиева, 2022: 102).

Үшіншіден, мектептер желісін кеңейту, оқушылар санын арттыру және оқу үдерісін тиімді ұйымдастыру үшін жеткілікті педагогикалық кадрларды тарту қажет болды. Дегенмен, барлық мұғалімдер бірден Совет үкіметінің ұстанымын қолдамады және кейбір жағдайларда олар ағартушылық реформаларға қарсылық білдірді. Мысалы, Семей облысының II мұғалімдер съезінде өкілдер «саясатсыз мектеп» және «мұғалімнің еркін тұлғасы» қажеттілігін атап көрсетіп, өз қарсылығын білдірді (Развитие народного образования,

2016: 3–4). Жергілікті есептерде кейбір мұғалімдердің жеке ауылдарда қарсылық көрсеткенін атап көрсетеді. Мысалы, Нарым және Күршім аудандарында мұғалімдердің қоғамдық жұмыстарға аз қатысуы салдарынан мәдени-ағартушылық жұмыстар іс жүзінде жүзеге асырылмады (Дурнова, 2019:62). Осы қиыншылықтарға қарамастан, советтік білім беру жүйесі мұғалімдердің сенімін жеңіп, оларды ағартушылық үдерісіне тартуды жалғастырды.

Мектептерді қажетті педагогикалық кадрлармен қамтамасыз ету үшін жергілікті советтер мен халыққа білім беру бөлімдері әртүрлі әдістерді қолданды, оның ішінде мектеп қызметкерлерін мобилизациялау және оларды Семей губерниясының бірнеше қаласында құрылған педагогикалық курстар жүйесі арқылы даярлау болды. Мәселен, 1920 жылы осы аймақта мектеп мұғалімдерін даярлау үшін қысқа мерзімді және жылдық курстар ұйымдастырылды. Әрбір курс 150–200 мұғалімді даярлап, оларды губерния ауылдарына жіберді (Рахматуллина, 2019: 46).

Халық ағарту бөлімі, қазақ мұғалімдерін жедел даярлау үшін жылдық және қысқа мерзімді педагогикалық курстар ұйымдастыра отырып, өңірдегі қазақ тілінде оқытылатын мектептердің санының айтарлықтай артуына ықпал етті. 1920 жылдан 1927 жылға дейінгі аралықта Семей губерниясындағы қазақ мектептерінің саны шамамен 10 есеге өсіп, 24-тен 220-ге дейін жетті (АОМА. Қ. 73., Т. 1., Іс. 42., П. 83).

Келесі жылдары өңірдегі халықтық білім беру жүйесі тұрақтала бастады. Мысалы, 1923–1924 оқу жылында 441 бірінші басқыштағы мектеп жұмыс істеп, онда 25263 оқушы білім алды. 1924–1925 оқу жылында бірінші басқыштағы мектептердің саны 555-ке жетіп, оқушылар саны 39,449-ға ұлғайды. Бұл көрсеткіш мектептер санының 114-ке, ал оқушылар санының 14186-ға артқанын көрсетеді. Осы кезеңде, екінші басқыштағы мектептер саны айтарлықтай аз болды, бұл бірінші және екінші басқыштағы мектептер арасындағы теңсіздіктің бар екенін айқын байқатады. Мысалы, 1923–1924 оқу жылында екінші сатыдағы мектептердің саны 6 болса, 1925–1926 оқу жылында бұл көрсеткіш 9-ға көтерілді, бірақ 1925–1926 оқу жылында олардың саны тек 5-ке жетті (Ежегодник, 1927: 340).

Берілген мәліметтерден бірінші басқыштағы мектептердің саны екінші басқыштағы мектептермен салыстырғанда едәуір көп болғанын аңғарамыз, яғни бұл олардың даму қарқынының баяу болғандығын көрсетеді. Мұндай жағдайдың басты себептерінің бірі – зерттеліп отырған кезеңдегі аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайлары атанды. Жоғары типтегі мектептер көп материалдық ресурстарды талап етті, ал барлық отбасылардың оқу ақысын төлеуге мүмкіндігі шектеулі болды. Дегенмен, 1930 жылы БКП(б) Орталық Комитетінің «Бастауыш және орта мектептердегі режим туралы» қаулысының қабылдануымен жағдай өзгере бастады. Бұл қаулы міндетті жалпы бастауыш білім беруді енгізіп, нәтижесінде орта мектептерге түсуші оқушылар саны едәуір өсті. Алғашқыда оқу мерзімі жеті жыл болса, кейіннен тоғыз жылға дейін ұзартылды (Развитие народного образования, 2016: 21).

Сурет 1. Екінші басқыш мектебіндегі сабақ. Павлодар, 1926 жыл.

(Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кино-фотоқұжаттар және дыбыс жазбалар архиві, 5–3452).

[Figure 1. Lesson in the Second Step School. Pavlodar, 1926. The Central State archive of film and photo documents and sound recordings, 5–3452)]

Семей аймағында зерттеліп отырған кезеңде орыс мектептерімен қатар ұлттық мектептерді қалпына келтіру және жаңадан ашу жұмыстары белсенді жүргізілді. 1920 жылдың соңына қарай губернияда 62 оқушысы бар 24 мұсылмандық бірінші басқыштағы мектеп жұмыс істеді. 1921 жылдың ақпан айында аймақта 16057 оқушысы бар 380 өзге ұлттық бірінші басқыштағы мектеп болды, олардың басым көпшілігі мұсылмандық мектептер еді (АОМА Қ. 73, Т. 1, Іс. 42, П. 75). 1925 жылдың басында аймақта 2009 оқушысы бар 17 татар мектебі және 1200 оқушысы бар 23 неміс мектебі жұмыс істеді. Көріп отырғанымыздай, сол кезеңнің қиыншылықтарына қарамастан, ұлттық мектептер саны мен ондағы оқушылардың санын арттыру бойынша жұмыстар табысты шешімін тапқан.

1927 жылғы 15 желтоқсандағы Бүкілодақтық мектеп санағының мәліметтеріне сәйкес, Семей аймағында І-ші басқыштағы 522 мектеп жұмыс істеп, оларда 36943 оқушы білім алды, оның 25 219-ы ұлдар, ал 11724-і қыздар еді. Сонымен қатар, аймақта 3036 оқушысы бар 21 жетіжылдық мектеп және 396 студент білім алған шаруа жастарына арналған 4 мектеп жұмыс істеді. Бұдан бөлек, 1488 оқушы оқитын 3 екінші басқыштағы мектеп те қызмет етті.

Бірінші басқыштағы мектептерде қыздардың үлесі 31,7%-ды, жетіжылдық мектептерде – 35,9%-ды, ал шаруа жастарының мектептерінде – 16,9%-ды құрады. Екінші басқыштағы мектептерде бұл көрсеткіш 51,2%-ға жеткен. Осы деректерге қарап, шаруа жастарының мектептерін қоспағанда, жоғары типті мектептерде қыздардың үлесі І-ші басқыш мектеппен салыстырғанда едәуір жоғары болғанын көруге болады. ІІ-ші басқыштағы мектептерде қыздардың саны ұлдардың санына жақындап, жалпы аймақтағы білім алатын қыздардың санымен теңесе түскен. 1927 жылы олардың үлесі жалпы оқушылардың 39,37%-ын құраған. Осылайша, Семей өңірінде қыздардың білім алуы тұрақты түрде өсіп отырғанын байқаймыз (Ежегодник, 1929: 271).

Зерттеліп отырған кезеңде жоғарғы типтегі мектептердің саны 28-ге дейін өсті, дегенмен қазақ халқының үлесі бұл мектептерде төмен деңгейде қалып, небәрі 15,7%-ды құрады. Бұл жағдай жоғарғы типтегі мектептердің желісін кеңейту шараларын қабылдауды қажет етті. Ол үшін қаржыландыруды арттыру, материалдық-техникалық базаны нығайту және білікті кадрларды даярлау қажеттіліктері туындады. Бұл өз кезегінде аталған жылдары педагогикалық техникумдардың ашылуына ықпал етті. Сондай-ақ, мұндай мектептердің дамуы 1920-жылдардың соңы мен 1930-жылдардың басында құрылған орыс педагогикалық техникумы, қазақ педагогикалық техникумы және кешкі педагогикалық институт сияқты оқу орындарының табысты жұмысының нәтижесінде мүмкін болғанын атап өткен жөн.

1920-жылдары Семей өңірінде мектеп жүйесін қалпына келтірумен қатар, жергілікті билік сауатсыздықты жою мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Бұл шаралар 1919 жылдың 26 желтоқсанында РСФКР ХКК-нің сауатсыздықты жою туралы декрет шығарғанға дейін-ақ басталған еді. Мысалы, 1918 жылдың сәуір айында Семей уездік Советтік білім беру бөлімі жартылай сауатты балалар үшін үш айлық курстар, сондай-ақ сауатсыз ересектерге арналған арнайы курстар ұйымдастырған (Әбікей және т.б., 2022: 172). Совет үкіметі орнағаннан кейін бұл іс-шаралар жүйелі түрде жүзеге асырыла бастады.

Архив деректеріне сүйене отырып, 1920 жылы Семей облысының тұрғындарының сауаттылық деңгейінің төмен болғанын атап көрсетуге болады. Мәселен, Семей губерниясындағы сауаттылық көрсеткіші небәрі 13,3% құрады, бұл 1897 жылғы бүкілресейлік халық санағының мәліметтерімен (5,9%) салыстырғанда екі онжылдықта аздаған ғана прогресс болғаны байқалады (Статистикалық шолу, 1923: 97). Қалаларда сауаттылық деңгейі 40,5%-ға жеткенімен, ауылды жерлерде бұл көрсеткіш төрт есеге төмен болып, 10,4%-ды құрады (Казахстанский город, 2023: 46). Бұл, негізінен, қалаларға қарағанда халықтың көпшілігі басым өмір сүрген ауылдарда сауатсыздықты жою жөніндегі шаралардың баяу жүзеге асырылуымен түсіндіріледі.

Губерниядағы сауатсыздықты жою негізінен сауатсыздар үшін арнайы пункттер, сауат ашу мектептері мен ересектерге арналған мектептер арқылы жүзеге асырылды. Бұл шаралар ересек тұрғындардың оқу үрдісін жеделдетуге бағытталды. Арнайы губерниялық комиссиялар мен сауатсыздықты жою комитеттері 14-тен 60 жасқа дейінгі ешқандай білім алмаған

жергілікті тұрғындарды, соның ішінде сауатсыз және аз сауатты 14–25 жас аралығындағы азаматтарды есепке алып, оларды жақын маңдағы сауат ашу мектептеріне баруға міндеттеді. Дегенмен, сауатсыздықты жою пункттерінің мен олардың жұмысы туралы жүргізілген зерттеулер мен есептер көрсеткендей, бұл пункттер сауатсыз ересек тұрғындарды тиімді оқытумен қамтамасыз ете алмады. Жалпы мектеп құрылысында кездескен проблемалар мен қиындықтар бұл пункттердің жұмысында да орын алды.

Мәселен, сауатсыздықты жою барысына білікті мамандардың жетіспеушілігі теріс әсер етті. Құжаттарға сәйкес, сауатсыздықты жою жұмыстарында қатысқан адамдардың көпшілігі тек алғашқы жылдарда ғана қызмет етсе, қалған 10–12%-ы ғана ұзақ мерзімді жұмыс істеді. Уездік білім бөлімі есептерінің талдауы көрсеткендей, сауатсыздықты жоюшылардың өздері көбіне сауатсыз болып шықты, ересектермен жұмыс жасау әдістерін білмеді, кейбіреулері мектептік білімнің негіздерін де меңгермеген еді. Сауатсыздықты жою пункттерінде қолданылған әдістер әртүрлі болды: көпшілік ескірген «дыбыстық» әдісті пайдаланса, тек аз ғана бөлігі толық жүйелі әдісті қолданды.

Сауат ашушылардың беделінің болмауы, олардың оқушылардың қызығушылығын тудыра алмау мен оқыту үрдісін дұрыс ұйымдастыра алмау қабілетсіздігінен халықтың бұл іске деген сенімі жойылып, сауаттылық пункттерінде білім алуға деген ынтасын бәсеңдетті. Нәтижесінде, оқушылардың көп пайызы сауат ашу пункттерінен шығып кетуі мен сауатсыздардың білім алу үрдісіне төмен қатысуы байқалды. Мысалы, әр сауатсыздықты жою пунктінде оқу басталғанда 25–30 адам болғанымен, оқу соңында тек 10–20 адам ғана сауат ашқан деп есептелді. Ағарту мекемелерінің есептік мәліметтері көрсеткендей, сабақтарға қатыспау себептері ретінде киімнің жоқтығы, сабан мен отын жинау қажеттілігі, үй міндеттері және басқа да факторлар келтірілді. Дегенмен, бұл себептер сауаттылық пункттеріндегі қызықсыз және жалықтыратын сабақтардан қашу үшін тек формальды сылтаулар болғаны анық.

Сонымен қатар, сауатсыздықты жоюға теріс әсер еткен факторлар қатарына: көрнекі құралдардың жетіспеушілігі, сауат ашу пункттерінің ересектерге арналған қажетті жабдықтармен қамтамасыз етілмеуі және оқушыларға жазу құралдарының тұрақты түрде жетіспеуі жатады. Осы жағдайда билік органдары сауатсыздықты жою жұмысының маңызын дұрыс бағаламай бұл салада үнемдеуге тырысты. Архивтік мәліметтер бойынша, оқу бөліміне жыл сайынғы қаржыландырудың тек 20–30% ғана бөлінді. Нәтижесінде, кейбір губернияларда пункттерде парталар мен орындықтар болмады, мысалы, Зайсан уезінде «сауат ашушы мұғалімге де отыруға орын болмады, ал оқушылар тасқа немесе жай еденге отырып оқуға мәжбүр болды, жазуға қажетті құралдар не бор не тақта жоқ еді» - деп мәлімденеді (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 8).

Ересектердің әлсіз қатысуын тек сауат ашу пункттердің төмен сапасымен ғана емес, сонымен қатар халықтың мәдени артта қалушылығымен, тұрмыстық жағдайлардың қолайсыздығымен, материалдық қамтамасыз етілмеумен, жұмысшы халықтың ішінара қарсылығымен және басқа да себептермен түсіндіруге болады. Семей уезінің болыстық саяси ағарту комитеті есебінде былай делінеді: «Сауатсыз әйелдерді тіркеу үшін үйлерге барғанда еркектер: «Мен де сауатсызбын, өмір бойы осылай өмір сүріп келемін, ал әйелім оқу оқып, кітаппен отырса, үйде бірде-бір тауық көрмей қаламыз..», - деп жауап қатқан. Ересектер арасында сауатсыздықты жоюға ең үлкен қарсылық көрсеткендер көбінесе қариялар еді, олар сауатсыздықты жою жұмысын қажетсіз, жоғарыдан таңылған шара ретінде қарады. «Новая деревня» газетіне келген хаттарда да ересектер арасындағы сауатсыздықты жою жұмысына наразылық танытқан, бірақ балаларды оқыту үшін мектептер ашуды сұрағаны айтылған. Мысалы, Павлодар уезінің Октябрь ауылынан келген бір хатта: «Біздің балаларымызды сауатқа үйретіңіздер, ал біз өз өмірімізді өткіздік» деп жазылған. Сонымен қатар, кейбір хаттарда Совет үкіметінің сауатсыздықты жою шаралары қолдау тауып, тұрғындар ауылдарда сауатсыздықты жою пункттерін ашуды сұраған (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 6).

Ересектерді оқытуда қиындықтар оқу әрекетін еңбекпен ұштастырумен де байланысты болды. Ауылдық сауат ашу мектептерінде жұмыс маусымдық сипатта болғандықтан, ауыл шаруашылығы жұмыстарының маусымдылығын және елді мекендер арасындағы қашықтықты ескере отырып, сауатсыздықты жою бойынша ағарту шаралары қазақ ауылдарында тек жаз мезгілінде жүргізілетін болды. Мысалы, 1925–1926 жылдары жаз айларында 6405 адам сауатын ашса, қыста оқушылар саны екі есе аз — 3431 адамды құрады (АОМА. Қ. 73., Т. 1., Іс. 409., П. 110). Демек, екіжылдық тәжірибе жазғы маусымның тиімділігі жоғары болғанын көрсетеді. Ағарту мекемелерімен бұл тәжірибені кейінгі жазғы науқандарда ұйымдастыру ескерілді.

1924 жылы ересек тұрғындарды сауатсыздықты жою ісіне тарту мақсатында «Сауатсыздықты жою» атты қоғамдық ұйымы құрылды, оның негізгі ұраны «Все на борьбу с темнотой» атанды (Ұйымдардың тарихы, 2023: 98). Бұл ұйымның басты мақсаты ауылдар мен елді мекендердегі халыққа білім беру болып көзделді. Зерттеуші Ш.К. Биткенбаева монографиялық еңбегінде сауатсыздықты жою жұмыстары қалаға қарағанда ауылдық кедейлер арасында тиімді жүргізілгенін атап өтеді. Дегенмен, қазақ халқының көпшілігі бұл ұйымның бар екендігін алғашқы кезде білмегендіктен, бұл салада айтарлықтай жетістіктер орын алмады. Көптеген уездерде (Қарқаралы, Зайсан, Бұқтұрма, Павлодар) сауатсыздықты жою жөніндегі ұйымдар құрылмады, тек кейбір ауылдарда ғана шектеулі бөлімшелер болған. Бұл бөлімшелердің жағдайы туралы ақпарат ағарту органдарында да болмады. Осыған байланысты, сауатсыздықты жою жұмыстары алғашқы кезеңде губерния бойынша тек 18%-ды құрады. (ҚР ОМА. Қ. 766., Т. 1., Іс. 4., П. 18).

Негізгі кемшіліктердің қатарына «Сауатсыздықты жою» қоғамы бөлімдерінің нақты мақсатты бағыттарының болмауын да жатқызуға болады, нәтижесінде қоғамның қызметі көбінесе тек мүшелік жарналарды жинаумен шектеліп отырды. Бұл бірінші жылдары қоғамды ұйымдастырумен байланысты болса, кейінгі жылдары төменгі деңгейдегі ұйымдарын нығайта отырып, қоғам кейбір жетістіктерге жетті. Мысалы, 1925–1926 оқу жылында қоғам арқылы бар болғаны 300 адам оқытылса, 1926–1927 жылдары оқытылғандардың саны 1,5 есеге артты деп болжанады (488 адам), олардың ішінде 40 орыс және 448 қазақ (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 13). Мүшелер санының айтарлықтай өсуі жұмысшылар мен шаруалардың есебінен жүзеге асты, бұл өз кезегінде қоғамның ұйымды кеңейту бағытындағы саясатының дұрыстығын дәлелдейді (Мухаметкалиева, 2024: 101).

1923 жылы БОАК пен ХКК-нің РСФКР халқын сауатсыздықтан толық арылту жоспарына байланысты, Семей губерниясындағы халық білім беру бөлімдеріне 1923–1926 жылдары сауатсыздықты жою шараларын күшейту туралы нұсқаулар берілді. Жергілікті деректер бойынша, губернияда сауатсыз адамдар саны шамамен 370.066 болды және олардың 169.000-ын оқыту жоспарланды (орыс халқы – 100%, қазақ халқы – 101.000 адам немесе 50%). Негізгі контингент ретінде 14–25 жас аралығындағы жұмысқа жарамды әскерге шақырылушылар мен жастар анықталды. Дегенмен, 1927 жылға қарай қолда бар желілер сауатсыздықты толық жоюға мүмкіндік бермеді, тапсырма тек 8,9% деңгейінде орындалды, яғни жоспарланған 270.000 адамның тек 24.000-ы ғана сауатын ашты (АОМА. Қ. 73., Т. 1., Іс. 409., П. 105).

Берілген сандық деректерді талдай отырып, сауатсыздықты жою жалпы жоспардың орындалуының әлсіз жүргізілгенін және белгіленген мерзімде толық аяқталмағанын айтуға болады. Егер, жылдық жоспардың жүзеге асырылуына назар аударсақ, есептік статистика жұмыстың қарқынды жүргізілгенін көрсетеді. Мысалы, 1923–1924 жылдары губернияларда 118 сауат ашу пункттері жұмыс істеп, онда 3000 адам білім алса, 1925–1926 жылдары олардың саны екі есе өсіп, 213 пунктке жетті, оқушылар саны 4 есеге (12741 адамға) артты. 1926–1927 жылдары 217 пунктте 12735 адам сауаттылыққа үйретілді (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 4). Осылайша, орташа алғанда, әр пункт жыл сайын 58 адамға хат танытқан.

Бұл мәліметтер әрбір білім беру пунктіндегі оқу деңгейінің салыстырмалы түрде жақсы екенін көрсете отырып, шын мәнінде жағдайдың әлдеқайда нашар болғанын растайды. Семей өңіріндегі, әсіресе қазақ халқы арасында, сауаттылықтың өсуі баяу қарқынмен жүрді.

1926 жылы губернияда сауатты еркектердің үлесі 57,1%, ал әйелдер арасында 40,9%-ды құрады. Қазақтар арасында сауаттылықтың көрсеткіші тиісінше 13,8% және 1,2% болса, басқа ұлттар арасында бұл көрсеткіш 43,5% және 16,7% деңгейінде болды (Календарь-справочник, 1928:49). Көрсетілген деректер қазақ халқының сауаттылығы басқа ұлттарға қарағанда, әсіресе әйелдер арасында, төмен болғанын көрсетеді.

Жалпы алғанда, әйелдердің сауаттылығы ерлерден әлдеқайда төмен болды. Семей губерниясында әйелдердің сауаттылық деңгейі орыс ауылдарындағы ерлердің сауаттылық деңгейінен екі есе, ал қазақ ауылдарындағы ерлердің сауаттылық деңгейінен үш есе төмен болды. Мысалы, абсолюттік көпшілігі қазақтардан тұратын Қарқаралы уезінде, әр 1000 тұрғынға шаққанда сауатты ерлердің саны 44 адамды, ал әйелдердің саны 9 адамды құрады (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 2.).

Әйелдер арасында сауатсыздықтың жоғары деңгейін бірнеше себептермен түсіндіруге болады. Біріншіден, патша үкіметі кезіндегі халықтың мәдени деңгейінің төмендігімен байланысты болды. Екіншіден, қарастырылып отырған кезеңде қазақ әйелдер арасында сауатсыздықты жою жұмыстары орыс әйелдермен салыстырғанда сандық та, сапалық та тұрғыдан айтарлықтай артта қалған еді. Үшіншіден, ауылдық өмір салтының ерекшеліктері, көпшілік халықтың ауылда тұруы, сауатсыздықты жоюға тарту жұмыстарын қиындатты. Сонымен қатар, консервативті көзқарастар, стереотиптер және отбасылық тұрмыстық жағдайлар да әсер етті. Қазақ мұғалімдерінің аз болуы да қосымша қиындық туғызды.

Ересек тұрғындар арасындағы сауатсыздықты қысқа мерзім ішінде толық жою қарастырылып отырған кезеңде мүмкін болмады. Бұған дәлел ретінде 1920–1927 жылдар аралығында Губерниялық саяси ағарту бөлімінің мәліметтері бойынша 57900 ересек адам сауаттылыққа үйретілсе де, Семей аймағында 16 жастан асқан, яғни мектеп жасынан үлкен 483545 адам сауатсыз деп танылды. Олардың барлығы сауатсыздықты жою пункттерінде оқып, хат тануға тиіс еді (ҚР ПА. Қ. 141., Т. 1., Іс. 1526., П. 2., Календарь-справочник, 1928: 50).

Өңірде сауатсыздықты жою бағдарламасын жүзеге асыру барысында жауапты мекемелердің сауаттылық деңгейі туралы деректерді бұрмалап беруі, науқан аясында көзделген шаралардың ішінара немесе толыққанды орындалмауы, сондай-ақ бұл бастамаларға одақтағы халықтың біржақты қолдау көрсетуі 1927 жылдың 20 қаңтарында үкіметті сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссияны қайта құруға мәжбүр етті (Мухаметкалиева, 2024: 107). Осыдан, 1920-жылдары биліктің сауатсыздықпен күрес шаралары жеткіліксіз болса да, белгілі бір жетістіктерге қол жеткізгендігін байқаймыз.

Қорытынды

1920 жылдары Семей өңірінде халықтық білім беру жүйесін дамыту бағытында ауқымды жұмыстар атқарылғанымен, бұл үдерістің тиімділігі шектеулі болды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, орталық және жергілікті биліктің бастамалары мектептік білім беру жүйесінде сандық және сапалық өзгерістерге ықпал еткенімен, білім беру саласындағы түйткілдерді толық шешуге мүмкіндік бермеді. Бұл кезеңдегі реформалардың табысты жүзеге асуы ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарлау мен тұрақты қаржылық қолдауды қажет еткендіктен, бұл талаптар толық көлемде орындалмады.

Соған қарамастан, қарастырылып отырған кезеңде білім беру жүйесі революцияға дейінгі мектеп үлгілерінің негізінде дамып, советтік биліктің жаңа идеологиялық және әлеуметтік талаптарына бейімделді. Біріншіден, 1920 жылдардың басында советтік білім беру жүйесінің құрылымы айқындалып, бастауыш, орта, I және II басқыш мектептерді ұйымдастыруға ерекше назар аударылды. Екіншіден, ұлттық мектептердің ашылуы арқылы ана тілінде білім алу мүмкіндігі кеңейтілді, бұл өз кезегінде жергілікті халықтың білім деңгейін көтеруге және жаңа қоғамның талаптарына сай мамандар даярлауға ықпал етті. Үшіншіден, зерттеліп отырған кезеңнің соңына қарай мектептер саны артты, бұл жоғары типтегі оқу орындарының қалыптасуының негізін қалады. Төртіншіден, өңірдегі экономикалық жағдайдың біртіндеп тұрақталуы педагогикалық оқу орындарының ашылуына

мүмкіндік берді, нәтижесінде қазақ және орыс педагогикалық кадрларын даярлау үрдісі жолға қойылды. Бесіншіден, алғаш рет білім беру жүйесіне тек балалар ғана емес, бұрын сауат ашу мүмкіндігі болмаған ересек шаруалар мен қарттар да тартылды. Бұл мақсатта өңірде сауатсыздықты жою пункттерінің желісі құрылып, халықты оқыту ісімен айналысатын «Сауатсыздықты жою» қоғамы белсенді қызмет атқарды.

Осылайша, 1920 жылдары жүзеге асқан реформалар мен білім беру саласындағы алғашқы құрылымдық өзгерістер Семей өңіріндегі білім беру жүйесінің негізін қалыптастыруға ықпал етті. Бұл үрдіс 1930 жылдары республика көлемінде «жалпы білім беру» жүйесінің енгізілуімен жалғасын тауып, халықтың білім алу мүмкіндіктерін кеңейтуге серпін берді. Тарихи тұрғыдан алғанда, 1920 жылдардағы білім беру саласындағы өзгерістер кейінгі онжылдықтардағы оқу-ағарту жүйесінің дамуы үшін берік іргетас қалады.

Дереккөздер

АОМА — Абай облысының мемлекеттік архиві
ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
ARSA — Abai Region State Archive
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

Біткенбаева, 1982 — *Біткенбаева Ш.К.* Қазақстанда сауатсыздықты жою жайында лениндік декреттің жүзеге асуы (1917–1940 жж.). Алматы: Ғылым, 1982. 176 б.

Богенбаева, 2001 — *Богенбаева А.К.* Преобразование школьного дела в Семипалатинской области (1920–1930 гг.) // Вестник КазГУ им. Аль-Фараби. Серия историческая, 2001. № 4(23). С. 82–87.

Богенбаева, 2003 — *Богенбаева А.К.* История развития народного образования в Восточном Казахстане в 20–30-е гг. XX века: дис. ... канд. ист. наук. Алматы, 2003. 166 с.

Всесоюзная перепись населения, 1926 — *Всесоюзная перепись населения 1926 года*. М.: ЦСУ Союза СССР, 1926. Том 8. 261 с.

Дурново, 2019 — *Дурново И.В.* Из истории народного образования в Восточно-Казахстанской области в 1920-е годы XX века // Материалы конференции «Ползуновские чтения–2018». Барнаул: Алтгту, 2019. С. 59–63.

Ежегодник Семипалатинского округа, 1927 — *Ежегодник Семипалатинского округа*. Обзор за 1925–26 год. Семипалатинск: издание Семипалатинского Губисполкома. 1927. 430 с. URL: <http://e-kitap.kz/book/3946/read> (24.08.2024)

Ежегодник Семипалатинского округа, 1929 — *Ежегодник Семипалатинского округа*. Обзор за 1927–28 год. Семипалатинск: издание Семипалатинского окрплана. 1929. 293 с. URL: <https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1543102> (24.08.2024)

Әбікей және т.б., 2022 — *Әбікей А.М., Кайыпбаева А.Т., Оспанова Р.Р.* Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқанының жүзеге асырылуы // Отан тарихы, 2022. № 2(98). С. 170–178.

Казахстанский город: социально-демографический взгляд, 2023 — *Казахстанский город: социально-демографический взгляд*. Монография / Ж.С.Аубакирова, А. Н. Алексеенко, Э.О. Столярова, Г.А. Сарсембаева, Н.П. Краснобаева, Т.Е. Өмірзақ. Усть-Каменогорск: издательство «Медиа Альянс», 2023. 260 с.

Календарь-справочник и записная книжка, 1928 — *Календарь-справочник и записная книжка* добровольного корреспондента и волостного статистика на 1928 год. Кызыл-орда: Краевая типография Казгоскдата № 1, 1928. 301 с. URL: <https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1540665&simple=true&green=1#> (06.08.2024)

Каунтс, 1958 — *Каунтс Дж.С.* Советское просвещение бросает вызов. В 2-х вып. М., 1958. 489 с.

Керейбаев, 1989 — *Керейбаев К.Ш.* Культурная жизнь Восточного Казахстана в 20-е годы: дисс...канд. ист. наук. Алма-Ата: Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова, 1989. 182 с.

Қазақстандағы 1920–1930-шы жылдардағы, 2023 — *Қазақстандағы 1920–1930-шы жылдардағы* қоғамдық негізде ағартушылық қызмет атқарған ұйымдардың тарихы / Ұжымдық монография. Алматы: ИП «Радуга», 2023. 269 б.

Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі, 2022 — *Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі: тарихы мен тағылымы* (1920–1930 жылдар) / Ұжымдық монография. Алматы: ЖК «Мадияр», 2022. 320 б.

Мухаметкалиева, 2022 — *Мухаметкалиева К.Б.* Просветительская деятельность Ахмета Байтурсынова и состояние народного образования в Семипалатинской губернии в 1920-е годы XX века // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Педагогическое наследие Ахмета Байтурсынулы, проблемы современного образования: настоящее и будущее», посвященная 150-летию со дня рождения педагога нации А. Байтурсынулы. Алматы: КазНПУ им. Абая, 2022. С. 143–148.

Мухаметкалиева, 2024 — *Мухаметкалиева К.Б.* Борьба с неграмотностью в Семипалатинском крае в 1920-е годы: проблемы и результаты // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая. 2024. № 2(113). С. 95–110. DOI: <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-08>

Мұхатова, 2021 — *Мұхатова О.Х.* Қазақстандағы 1920 жылдардағы оқу-ағарту // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. «Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану» сериясы, 2021. № 2(135). Б. 35–47. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-35-47>

Развитие народного образования, 2016 — *Развитие народного образования* в Восточном Казахстане XIX – начало XX вв. Т2/ сост. Г.Т. Касымова и др. Семей, 2016. 717 с.

Рахматулина, 2019 — *Рахматулина Е.Ю.* Художественная интеллигенция Восточного Казахстана в условиях советской модернизации 1920–1930-х гг.: дисс...канд. ист. Наук. Барнаул, 2019. 256 с.

Сембаев, 1962 — *Сембаев А.И.* История развития советской школы в Казахстане. Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. 367 с.

Статистико-экономический обзор, 1923 — *Статистико-экономический обзор* Киргизской Советской Социалистической Республики. Оренбург: Типография № 1. Управпромгуба. 1923. 409 с. URL: <https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1093260&simple=true&green=1#> (02.08.2024)

Toimbek, 2024 — *Toimbek D.* Fighting Illiteracy and Political Enlightenment: Soviet Educational Policies in the 1920s. In *The Political Economy of Education in Central Asia: Evidence from the Field*. –Singapore: Springer Nature Singapore, 2024. Pp. 19–36.

References

A'bikej et. al, 2022 — *A'bikej A.M., Kajypbaeva A.T., Ospanova R.R.* Qazaqstandaғы sauatyzdyqty zhoyu nauqanynyn zhuzege asyrylyu [Implementation of the campaign to eliminate illiteracy in Kazakhstan] // Otan tarihy, 2022. No. 2(98). Pp. 170–178. (In Kaz.).

Bogenbaeva, 2001 — *Bogenbaeva A.K.* Preobrazovanie shkol'nogo dela v Semipalatinskoy oblasti (1920–1930 gg) [Transformation of school business in Semipalatinsk region (1920–1930)] // Vestnik KazGU im. Al'-Farabi. Seriya istoricheskaya, 2001. No. 4(23). Pp. 82–87. (In Russ.).

Bogenbaeva, 2003 — *Bogenbaeva A.K.* Istoriya razvitiya narodnogo obrazovaniya v Vostochnom Kazahstane v 20–30-e gg. XX veka [The history of the development of public education in East Kazakhstan in the 20–30s of the twentieth century]: dis. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2003. 166 p. (In Russ.).

Bitkenbaeva, 1982 — *Bitkenbaeva SH.K.* Qazaqstanda sauatyzdyqty zhoyu zhajynda lenindik dekretin zhyzege asuy (1917–1940 zh.zh.) [Implementation of the lenin decree on the elimination of illiteracy in kazakhstan (1917–1940)]. Almaty: Qylym, 1982. 176 p. (In Kaz.).

Durnovo, 2019 — *Durnovo I.V.* Iz istorii narodnogo obrazovaniya v Vostochno-Kazahstanskoy oblasti v 1920-e gody XX veka [From the history of public education in the East Kazakhstan region in the 1920s of the XX century] // Materialy konferencii «Polzunovskie chteniya–2018». Barnaul: Altgtu, 2019. Pp. 59–63. (In Russ.).

Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga, 1927 — *Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga*. Obzor za 1925–26 god [The Yearbook of the Semipalatinsk district, 1927] Semipalatinsk: izdanie Semipalatinskogo Gubispolkoma, 1927. 430 p. <http://e-kitap.kz/book/3946/read> (24.08.2024) (In Russ.).

Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga, 1929 — *Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga*. [The Yearbook of the Semipalatinsk district, 1927]. Obzor za 1927–28 god. Semipalatinsk: izdanie Semipalatinskogo okrplana. 1929. 293 p. URL: <https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1543102> (24.08.2024) (In Russ.).

Kalendar'-spravochnik i zapisnaya knizhka, 1928 — *Kalendar'-spravochnik i zapisnaya knizhka* dobrovol'nogo korrespondenta i volostnogo statistika na 1928 god [Calendar-reference book and notebook of a volunteer correspondent and volost statistician for 1928] Kzyl'-orda: Kraevaya tipografiya Kazgoskdata No. 1, 1928. 301 p. <https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1540665&simple=true&green=1#> (06.08.2024) (In Russ.).

Kaunts, 1958 — *Kaunts Dzh. S.* Sovetskoe prosveshchenie brosaet vyzov. [The Soviet Enlightenment is challenging]. V 2-h vyp. M., 1958. 489 p. (In Russ.).

Kazahstanskij gorod: social'no-demograficheskij vzglyad, 2023 — *Kazahstanskij gorod: social'no-demograficheskij vzglyad*. [Kazakhstan city: socio-demographic view] Monografiya / Zh.S. Aubakirova, A.N. Alekseenko, E.O. Stolyarova, G.A. Sarsembaeva, N.P. Krasnobaeva, T.E. O'mirzaq. Ust'-Kamenogorsk: izdatel'stvo «Media Al'yans», 2023. 260 p. (In Russ.).

Kerejbaev, 1989 — *Kerejbaev K.SH.* Kul'turnaya zhizn' Vostochnogo Kazahstana v 20-e gody [Cultural life of East Kazakhstan in the 20s]: diss...kand. ist. nauk. / K.Sh. Kerejbaev. Alma-Ata: Institut istorii, arheologii i etnografii im. Ch.Ch. Valihanova, 1989. 182 p. (In Russ.).

Muhatova, 2021 — *Muhatova O.H.* Qazaqstandaғы 1920 zhyldardaғы oqu-aqartu [Education in Kazakhstan in the 1920s] // L.N. Gumilev atyndaғы Euraziya u'lttyq universitetinin habarshysy. “Tarihi gylymdar. Filosofiya. Dintanu” seriyasy, 2021. No. 2(135). Pp. 35–47. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-35-47> (In Kaz.).

Mukhametkaliyeva, 2022 — *Mukhametkaliyeva K.B.* Prosvetitel'skaya deyatel'nost' Ahmeta Bajtursynova i sostoyanie narodnogo obrazovaniya v Semipalatinskoy gubernii v 1920-e gody XX veka [Educational activities of Akhmet Baitursynov and the state of public education in Semipalatinsk province in the 1920s of the twentieth century] // Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii “Pedagogicheskoe nasledie Ahmeta Bajtursynuly, problemy sovremennogo obrazovaniya: nastoyashchee i budushchee”, posvyashchennaya 150-letiyu so dnya rozhdeniya pedagoga naciі A. Bajtursynuly. Almaty: KazNPU im.Abaya, 2022. Pp. 143–148. (In Russ.).

Mukhametkaliyeva, 2024 — *Mukhametkaliyeva K.B. Bor'ba s negramotnost'yu v Semipalatinskom krae v 1920-e gody: problemy i rezul'taty* [The fight against illiteracy in the Semipalatinsk region in the 1920s: problems and results] // Vestnik KazNU im. Al'-Farabi. Seriya istoricheskaya. 2024. No. 2 (113). Pp. 95–110. DOI: <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-08> (In Kaz.).

Qazaqstandaqy 1920–1930-shy zhyldardaqy, 2023 — *Qazaqstandaqy 1920–1930-shy zhyldardaqy qogamdyq negizde aqartushylyq qyzmet atqargan ujymdardyn tarihy* [The history of organizations that conducted educational activities on a public basis in Kazakhstan in the 1920s–1930s] / Uzhymdyq monografiya. Almaty: IP “Raduga”, 2023. 269 p. (In Kaz.).

Qazaqstandaqy oqu-aqartu zhyjesi, 2022 — *Qazaqstandaqy oqu-aqartu zhujesi: tarihy men taqylymy (1920–1930 zhyldar)* [Educational system in Kazakhstan: history and lessons (1920–1930)] / Uzhymdyq monografiya. Almaty: ZHK “Madiyar”, 2022. 320 p. (In Kaz.).

Rahmatulina, 2019 — *Rahmatulina E.Yu. Hudozhestvennaya intelligenciya Vostochnogo Kazakhstana v usloviyah sovetskoy modernizatsii 1920–1930-h gg.* [The artistic intelligentsia of East Kazakhstan in the conditions of Soviet modernization of the 1920s–1930s]: diss...kand. ist. Nauk / E.YU. Rahmatulina. Barnaul, 2019. 256 p. (In Russ.).

Razvitie narodnogo obrazovaniya, 2016 — *Razvitie narodnogo obrazovaniya v Vostochnom Kazakhstane XIX – nachalo XX vv.* [Development of public education in East Kazakhstan XIX – early XX centuries]. Semey, 2016. 717 p. (In Russ.).

Sembaev, 1962 — *Sembaev A.I. Istoriya razvitiya sovetskoy shkoly v Kazakhstane*. [The history of the development of the Soviet school in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazuchpedgiz, 1962. 367 p. (In Russ.).

Statistiko-ekonomicheskij obzor, 1923 — *Statistiko-ekonomicheskij obzor Kirgizskoy Sovetskoy Socialisticheskoy Respubliki*. [Statistical and Economic review of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic] Orenburg: Tipografiya No. 1. Upravpromguba, 1923. 409 p. <https://nabr.kz/bookView/view/?brId=1093260&simple=true&green=1#> (02.08.2024) (In Russ.).

Toimbek, 2024 — *Toimbek D. Fighting Illiteracy and Political Enlightenment: Soviet Educational Policies in the 1920s*. In *The Political Economy of Education in Central Asia: Evidence from the Field*. – Singapore: Springer Nature Singapore, 2024. Pp. 19–36.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya, 1926 — *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda*. [The All-Union Population Census of 1926] Tom 8. M.: CSU Soyuza SSSR, 1926. 261 p. (In Russ.).

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Қарасаев Ғ.М., Кенжебаев Ғ.Қ., Оспанова Р. ЕУРАЗИЯ ӨңІРІ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ КӨНЕ ЗЕМАННАН ХҮШ ҒАСЫРҒА дейінгі ТАРИХЫ БАТЫС, ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА.....	7
Шолахов М.Г. ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ САРАЙШЫҒЫ ЕУРОПАЛЫҚ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДА.....	21

ТАРИХ

Аккуш С., Темирханов Б. XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАЖЫЛАРЫ: «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ.....	36
Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А. БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР: 1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ СЕМЕЙ ӨңІРІНДЕГІ МЕКТЕП ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ МЕН САУАТСЫЗДЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС.....	49
Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У. МӘСКЕУ МЕН ЛЕНИНГРАДТА ҚАЗАҚ КСР ҮШІН МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕСІ (1930–1950 ЖЖ.).....	66
Бисембайұлы М. ҚАЗАҚСТАНҒА ЕРІКСІЗ КӨШІРІЛГЕН ПОЛЯКТАРДЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ.....	81
Дюсембекова Ж., Түрсүн Х., Жеңіс Ж.Ж. ГЕРМАНИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІНІҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ.....	96
Жаркен А.М., Есимова Ж.К. 1959–1989 ЖЫЛДАР САНАҚТАРЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ОБЛЫСТАРЫНДАҒЫ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ХАЛЫҚТЫҢ ГЕНДЕРЛІК ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРІ.....	108
Жолдасұлы Т., Ойданова Ж.Ж. ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСТЫҚ «БІЛІМ» ҚОҒАМЫ ҰЙЫМЫ: ҒЫЛЫМДЫ ДӘРІПТЕУ ЖӘНЕ САЯСИ-АТЕИСТІК ТӘРБИЕ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ (1948–1964 жж.).....	125
Жұматай Ғ.Б., Ысқақ А.С. ҚОНЫС АУДАРУ КОЛОНИАЛИЗМІ ЖӘНЕ ПАЛЕСТИН МӘСЕЛЕСІ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ШЕТТЕТУ САЯСАТЫ.....	143
Купенова Г.Ы., Сманова А.М. ОРЫС-ҚАЗАҚ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ: ОРЫНБОР ШЕКАРА КОМИССИЯСЫ (1799–1859 ЖЖ.).....	158
Мухамедеева И.А., Мухамедеева Р.М., Кенжебек Д.Қ. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫН САҚТАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЦИФРЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ.....	173
Мұсағалиева А.С., Мұсабекова Р.М. ЕҢБЕК ПОСЕЛКІСІНЕН ТЫҢ ИГЕРУ СОВХОЗЫНА дейін: № 26 ЕҢБЕК ПОСЕЛКІСІ – АЛЖИР – «АҚМОЛА» СОВХОЗЫ.....	186
Мұхатова О.Х. ЕСТЕЛІКТЕРДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ АҚИҚАТЫ.....	203
Сахи Ж., Каржаубаева А. МУЗЕЙ-ҮЙЛЕР: ТҰЖЫРЫМДАР МЕН КӨЗҚАРАСТАР.....	217
Стамшалов Е.И. «ЕРЕКШЕ КОМИССИЯДАН» «ЕРЕКШЕ КОМИССИЯҒА»: ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫН ҚАЙТАРУ ТАРИХЫНАН (1924–1926).....	232
Тасилова Н.А., Майданали З., Сайлан Б.С. АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНДАҒЫ ӘМІРЛЕРДІҢ РӨЛІ.....	250
Уалтаева А.С., Мусаева Ә.А., Мельдибекова З.А. АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҚТЫҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТРЕНДЕНЦИЯЛАР.....	265
Эгамбердиев М., Ахантаева Ә. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫ ШЕҢБЕРІНДЕ ҰЙҒЫРЛАРДЫҢ (ТАРАНШЫ) САКРАЛДЫ-МИСТИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ.....	283

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Кұлмағанбетова Г.К., Святко С. ФЕДОРОВ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ РЕТРОСПЕКТИВАСЫ.....	298
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Карасаев Г.М., Кенжебаев Г.К., Оспанова Р. ИСТОРИЯ НАРОДОВ ЕВРАЗИЙСКОГО ПРОСТРАНСТВА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО XVIII ВЕКА В ТРУДАХ ЗАПАДНЫХ И РУССКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ.....	7
Шолахов М.Г. САРАЙЧИК УЛУСА ДЖУЧИ В ЕВРОПЕЙСКОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	21

ИСТОРИЯ

Аккуш С., Темирханов Б. КАЗАХСКИЕ ХАДЖИ НАЧАЛА XX ВЕКА: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ».....	36
Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А. ПЕРЕМЕНЫ В ОБРАЗОВАНИИ: РАЗВИТИЕ ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЫ И БОРЬБА С НЕГРАМОТНОСТЬЮ В СЕМИПАЛАТИНСКЕ В 1920 ГОДЫ.....	49
Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У. К ВОПРОСУ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА ДЛЯ КАЗССР В ЛЕНИНГРАДЕ И МОСКВЕ (1930–1950-Е ГГ.).....	66
Бисембайұлы М. ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПОЛЯКОВ, ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕСЕЛЕННЫХ В КАЗАХСТАН.....	81
Дюсембекова Ж., Турсун Х., Женис Ж.Ж. КАЗАХСКИЕ СТУДЕНТЫ В ГЕРМАНИИ В 1922–1926 ГГ.....	96
Жаркен А.М., Есимова Ж.К. ИЗМЕНЕНИЯ В ГЕНДЕРНОЙ СТРУКТУРЕ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ ОБЛАСТЕЙ КАЗАХСТАНА ПО ПЕРЕПИСЯМ 1959–1989 гг.....	108
Жолдасұлы Т., Ойданова Ж.Ж. КЫЗЫЛОРДИНСКОЕ ОБЛАСТНОЕ ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ»: ПРОПАГАНДА НАУКИ И ПОЛИТИКО-АТЕИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ (1948–1964).....	125
Жуматай Г.Б., Ыскак А.С. ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЙ КОЛОНИАЛИЗМ ПАЛЕСТИНСКИХ ВОПРОС: ПОЛИТИКА ЭЛИМИНАЦИИ.....	143
Купенова Г.Ы., Сманова А.М. ФОРМИРОВАНИЕ РУССКО-КАЗАХСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ: ОРЕНБУРГСКАЯ ПОГРАНИЧНАЯ КОМИССИЯ (1799–1859 ГГ.).....	158
Мухамадеева И.А., Мухамадеева Р.М., Кенжебек Д.К. ИННОВАЦИОННЫЕ ЦИФРОВЫЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА.....	173
Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М. ОТ ТРУДОВОГО ПОСЕЛКА ДО ЦЕЛИННОГО СОВХОЗА: ТРУДПОСЕЛОК № 26 – АЛЖИР – СОВХОЗ «АКМОЛИНСКИЙ».....	186
Мухатова О.Х. ПРАВДА О ГОЛОДЕ В ВОСПОМИНАНИЯХ.....	203
Сахи Ж., Каржаубаева А. ДОМ-МУЗЕИ: КОНЦЕПЦИИ И ВЗГЛЯДЫ.....	217
Стамшалов Е.И. «ОТ ОСОБОЙ КОМИССИИ К ОСОБУЮ КОМИССИЮ»: ИЗ ИСТОРИИ ВОЗВРАЩЕНИЯ КАЗАХСКИХ БЕЖЕНЦЕВ ИЗ КИТАЯ (1924–1926).....	232
Тасилова Н.А., Майдалали З., Сайлан Б.С. АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНДАҒЫ ӨМІРЛЕРДІҢ РӨЛІ.....	250
Уалтаева А.С., Мусаева Э.А., Мельдибекова З.А. МИРОВОЙ И КАЗАХСТАНСКИЙ ОПЫТ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ: ИСТОРИЯ И АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ.....	265
Эгамбердиев М., Ахантаева Ә. САКРАЛЬНО-МИСТИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ УЙГУРОВ (ТАРАНЧИ) В КОНТЕКСТЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	283

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Кульмаганбетова Г.К., Святко С. РЕТРОСПЕКТИВА АРХЕОЛОГИИ БРОНЗОВОГО ВЕКА ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В ФОКУСЕ ИЗУЧЕНИЯ ФЕДОРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	298
---	-----

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Karasaev G.M., Kenzhebayev G.K., Ospanova R.R.

THE HISTORY OF THE PEOPLES OF THE EURASIAN SPACE FROM ANCIENT TIMES TO THE XIII CENTURY IN THE WORKS OF WESTERN AND RUSSIAN RESEARCHERS.....7

Sholakhov M.

SARAYCHIK OF THE JOCHI ULUS IN EUROPEAN AND NATIONAL HISTORIOGRAPHY.....21

HISTORY

Akkus S., Temirkhanov B.

THE KAZAKH PILGRIMS OF THE EARLY 20TH CENTURY: A STUDY BASED ON THE MATERIALS OF THE “KAZAKH” NEWSPAPER.....36

Atantayeva B.Zh., Mukhametkalieva K.B., Abenova G.A.

CHANGES IN EDUCATION: THE DEVELOPMENT OF THE SCHOOL SYSTEM AND THE FIGHT AGAINST ILLITERACY IN SEMIPALATINSK IN THE 1920s.....49

Baidildina Fellan S., Abdiraiymova A., Rajapov A.

ON THE ISSUE OF TRAINING CULTURAL AND ART PERSONNEL FOR THE KAZAKH SSR IN MOSCOW AND LENINGRAD (1930–1950S).....66

Bissembayuly M.

THE POLITICAL AND SOCIAL CONDITIONS OF POLES DEPORTED TO KAZAKHSTAN.....81

Dyusembekova Zh., Tursun Kh., Zhengis Zh.

KAZAKH STUDENTS IN GERMANY IN 1922-1926.....96

Zharken A.M., Yessimova Zh.K.

CHANGES IN THE GENDER STRUCTURE OF THE MULTI-ETHNIC POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO CENSUSES 1959–1989.....108

Zholdassuly T., Oidanova Zh.

KYZYLORDA REGIONAL “KNOWLEDGE” SOCIETY:

PROMOTING SCIENCE AND POLITICAL-ATHEISTIC EDUCATION ACTIVITIES (1948–1964).....125

Zhumatay G.B., Yskak A.S.

SETTLEMENT COLONIALISM AND THE PALESTINIAN QUESTION: THE POLITICS OF ELIMINATION...143

Kupenova G.Y., Smanova A.M.

FORMATION OF THE RUSSIAN-KAZAKH BORDERLAND:

ORENBURG BORDER COMMISSION (1799–1859).....158

Mukhamadeyeva I.A., Mukhamadeyeva R.M., Kenzhebek D.K.

INNOVATIVE DIGITAL STRATEGIES FOR PRESERVING THE CULTURAL HERITAGE

OF NORTHERN KAZAKHSTAN.....173

Mussagaliyeva A.S., Mussabekova R.M.

FROM THE LABOR SETTLEMENT TO THE VIRGIN STATE FARM: LABOR SETTLEMENT

No. 26 – AKMOLA BRANCH OF KARLAG – AKMOLINSKY STATE FARM.....186

Mukhatova O.Kh.

THE TRUTH ABOUT FAMINE IN MEMORIES.....203

Sakhi Zh., Karzhaubayeva A.

HOUSE MUSEUMS: CONCEPTS AND VIEWS.....217

Stamshalov Ye.

“FROM SPECIAL COMMISSION TO SPECIAL COMMISSION”: FROM THE HISTORY OF THE RETURN OF KAZAKH REFUGEES FROM CHINA (1924–1926).....232

Tassilova N.A., Maidanali Z., Sailan B.S.

THE ROLE OF EMIRS IN THE POLITICAL HISTORY OF THE GOLDEN HORDE.....250

Ualtayeva A.S., Mussayeva E.A., Meldibekova Z.A.

WORLD AND KAZAKHSTANI EXPERIENCE OF ACADEMIC MOBILITY:

HISTORY AND CURRENT TRENDS.....265

Egamberdiyev M., Akhantaeva A.

THE POLICY OF THE TSARIST ADMINISTRATION AND THE SACRED-MYSTICAL PRACTICES OF THE TARANCHIS IN THE CONTEXT OF THEIR RELOCATION TO ZHETYSU.....283

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Kulmaganbetova G.K., Svyatko S.

RETROSPECTIVE OF THE BRONZE AGE ARCHAEOLOGY OF CENTRAL KAZAKHSTAN IN FOCUS ON THE STUDY OF THE FEDOROV CULTURE.....298

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2025. 12 (1)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов
атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Е-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй